

БАҚ ЖАРИЯЛАНЫМДАРЫНДАҒЫ ТІЛДІК ҚАҚТЫҒЫС КӨЗІ

МЕДЕТБЕКОВА П.Т. (филол.ғ.к., доцент.)

ТАУПИКҚЫЗЫ Қ. (филол. фак. 4-к. студенті)

Қазақстан Республикасы, Алматы қ-сы,

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

medet_73@mail.ru, kurya143@mail.ru

Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев: «... Адамзат тарихында тіл жай қарым-қатынас құралы ғана емес, ол – саяси, экономикалық өктемдіктің де басты құралы болып келді» дейді. Тілдің құдіреттілігі мен күштілігі сондай, тілсіз қоғамды елестету мүмкін емес. Өз кезегінде тіл де қоғам жоқ жерде, оны жасаушы халық болмаған жерде өмір сүрмейді. Тілді тілдік тұлғалар жасайды және қолданады. Тілдік тұлға – қоғамдық ортада өз ойын тілдік құралдар арқылы жеткізе алатын адам.

Тіл қарым-қатынас құралы ретінде қоғамда адамдардың өзара пікір алмасу, түсінісу қызметін атқарады. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігінде: *«тіл – ойлаумен, халықтың менталитетімен, мәдениетімен үздіксіз, тығыз байланыстағы адам қарым-қатынасының әлеуметтік аса маңызды құралы, шартты, бірақ құрылымдық негізделген мағынасы бар таңбалар мен нышандардың жүйесі. Тіл – адамдар арасындағы саналы әлеуметтік сөйлеу қарым-қатынасының негізі; адамдардың мінез-құлқын реттеудің, қоғамды және оның әралуан құрылымдық элементтерін басқарудың маңызды құралы»* деп тілге анықтама берілген [1; 241].

Филол.ғыл.докторы Ж.Қ. Ибраева өзінің еңбегінде тілдік тұлға жайында былай дейді: «Тұлға – мәдениет пен тілдің, олардың даму диалектикасының өзара байланысты орталық нүктесі. Сондықтан тұлға жайлы тек тілде біте қайнасқан тілдік тұлға ретінде ғана айтуға болады. Тілдік тұлға – тілде (мәтінде) және тіл арқылы көрінетін тұлға, яғни тілдік құралдар негізінде өзінің негізгі қасиеттерімен көрінетін тұлға» [2; 34].

. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігінде: «тілдік қақтығыс – тілдік қатынастар жағдайындағы тілдердің айрықша өткір өзара қарым-қатынастары. Тілдік қақтығыстардың негізінде этнодемографиялық, әлеуметтік, идеологиялық, саяси және экономикалық себептер жатады... Тілдік қақтығыстар астыртын сипатта да, жасырын немесе ашық қарсылық сипатында да болуы мүмкін» делінген. Тілдік қақтығыстарда орын алатын балағат сөз бен балағаттау терминдеріне тоқтала кетсек, балағат сөз – біреудің намысына тиетін жағымсыз сөз. Осы балағат сөзінен шығатын балағаттау сөзі біреудің ар-ұятына тиетін былапыт сөздер айту арқылы адамның ар-намысын төмендету болып табылады. Ар-намыс және қадір-қасиет адамды қоғамдық жоғары құндылық ретінде анықтайды. Адамның ар-намысы – бұл тұлғаның айналасындағылар көзімен берілген бағасы. «*Ар жазасы – бар жазадан ауыр жаза*», - деп Мұхтар Әуезов тегіннен-тегін айтпаса керек.

ҚР заңы да адамды ең жоғары құндылық ретінде бағалап, азаматтардың ар-намысын, абыройын қорғауды басты мақсат етеді. Сондықтан да

зерттеуімізді нақты деректермен дәлелдеу мақсатында дерек көзі ретінде ҚР заңы, БАҚ материалдарына сүйенгендік.

Мысалы, *ҚР Азаматтық кодексінің 143-бабында ар-намысты, қадір-қасиетті және іскерлік беделді қорғау туралы былай делінген: 1. Азамат өзінің ар-намысына, қадір-қасиетіне немесе іскерлік беделіне нұқсан келтіретін мәліметтерді сот тәртібімен теріске шығаруды талап етуге құқылы. 2. Егер азаматтың немесе заңды тұлғаның ар-намысына, қадір-қасиетіне немесе іскерлік беделіне кір келтіретін мағлұматтар бұқаралық ақпарат құралдары арқылы таратылған болса, олар сол бұқаралық ақпарат құралдарында тегін теріске шығарылуға тиіс. 3. Бұқаралық ақпарат құралдары азаматқа немесе заңды тұлғаға қатысты олардың құқықтарына немесе заңды мүдделеріне нұқсан келтіретін мағлұматтар жарияласа, олар сол бұқаралық ақпарат құралдарында өз жауаптарын тегін жариялауға құқылы. 4. Бұқаралық ақпарат құралдарында теріске шығаруды не жауапты жариялау туралы азаматтың немесе заңды тұлғаның талабы, егер бұқаралық ақпарат органы мұндай жарияланымнан бас тартса не бір айдың ішінде жарияланым жасамаса, сондай-ақ ол таратылған ретте, сотта қаралады [3; 59].*

Ал, ҚР қылмыстық кодексінің 129-бабында жала жабу туралы: *1. Жала жабу, яғни басқа адамның ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін немесе оның беделін түсіретін көрінеу жалған мәліметтер тарату. 2. Көпшілік алдында сөз сөйлегенде не көпшілікке таратылатын шығармада, не бұқаралық ақпарат құралдарында жала жабу – екі жүз айлық есептік көрсеткіштен бес жүз айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға, не жүз сексен сағаттан екі жүз қырық сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға, не бір жылдан екі жылға дейінгі мерзімге түзеу жұмыстарына, не екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге жазаланады делінген [4; 237].*

Тілдік қақтығыстар көбіне ауызша (диалог) түрде яки жазбаша түрде (БАҚ беттері) жүзеге асады. Негізінен, БАҚ қоғамда өте маңызды рөл атқаратын қуатты құрал болып табылады. БАҚ-тың басты мақсаты – тілдік құралдарының көмегімен халыққа, оқырман қауымға ықпал ету және әлемде болып жатқан түрлі өзгерістер мен жаңалықтардан хабардар ету, қоғамдық пікір қалыптастыру. БАҚ-та жарияланатын мақалалар тақырып жағынан сан алуан болып келеді: *әлеуметтік, саяси, діни, мәдени, ұлтқа, дінге, тілге, байланысты* және т.б. Осыған байланысты БАҚ беттерінде мынадай тілдік қақтығыстар орын алады: *ұлттық, тілдік, әлеуметтік, жыныстық, діни* және т.б. Ендеше жоғарыда аталған тілдік қақтығыстардағы біріне тоқталсақ:

Әлеуметтік тақырып бойынша: Қазақстан қоғамдық-саяси апталық газетінің 2011 жылғы 17 ақпанындағы №3(346) жарияланымында «Ресей мықты қорғанымыз, ал халық «лох»» деген мақаласында М.Елеусізовпен сұхбат берілген. Онда: «М.Елеусізов, сондай-ақ жұрттың арасында жиі айтылып жүрген ойлары да миға қонымды, бірақ мына биылғы «*лохотронга*» қатысып несі бар?» деген сауалға: - Халық *лох* менің түсінігімде, осындай ойдың жетегімен кетіпау учаскесіне барып дауыс бермей, өздерінің

конституциялық құқығынан айырылып жүрген адамдар – «лох». Ал лох болмас үшін сайлауға қатыссын, дауыс берсін, сонда оларды ешкім басынбайды, - деп жауап берді» деп жазады. М.Елеусізовтың пікірінше, дауыс бермеген адам «лох» болады екен.

Мұндағы **лох**, **лохотрон** сөздері инвективті лексикаға жатады. Оны қолдану халықтың ар-намысына тиюі мүмкін. «Лох» сөзіне орыс тілінің заманауи түсіндірме сөздігінде мынадай анықтама берілген: *Лох* 1. жарг. глупый человек, простак 2. наивный, доверчивый человек [5; 325]. Түсіндірме-энциклопедиялық сөздікте: *Лох* 1. Рыба семга, лосось после выметывания икры. 2. Жарг.простак, глупец к-рого можно обмануть и обобрать. Син. лопух [6; 978]. Ал қазақша-орысша сөздікте: *Лох* 1. раст. жиде; 2. жарг. (простак) аңқау. делінген [7; 238]. Тіл білімі институтының қазақша-орысша сөздігінде: *Лох* 1. жиде; 2. аңқау, ашық ауыз деп берілген [8; 409]. Сонда халық алдауға, тонауға болатын аңқау, ашық ауыз болғаны ма?

Ал жастарға арналған республикалық газетте О.Құраштың «ССР деген не сұмдық?» мақаласында. «ССР деген *бәлекетті* бұдан жиырма жыл бұрын жаназасын шығарып, жеті қат жердің астына екінші тірілместей қылып көміп тастамап па едік? *«Қазақстанның ғылымының дамымағаны соншалық, сол сүйегі шіруге таяған озбырды қайтадан тірілтіп алған ба?»* - деген ойға қалдық. Мұның себебін білмекке ғимараттың ішіне кіріп, академиктерден «ССР деген жазу маңдайшаларыңда неге әліге дейін тұр» деп сұрап едік, барлығы *«өзі қашқалы тұрған киік еді, бұтына таяқ тиіп еді»* боп ат тондарын ала қашты. «Оны біз білмейміз, жоғары жақтан сұра» дейді *«көзілдірікті көсемдеріміз»* [9].

Мұндағы **бәлекет** сөзі жағымсыз мағынада қолданылған. Қазақстан ғылымының дамымағаны соншалық деген тіркес ғылым саласындағы адамдардың намысына тиері сөзсіз. *«Өзі қашқалы тұрған киік еді, бұтына таяқ тиіп еді»*, *«көзілдірікті көсемдеріміз»* деген тіркестер сындық-сарказмдық реңкте берілген және жағымсыз мағынада қабылданары даусыз.

«Болашақ» газетінің 2011 жылдың 25 мамырында жарық көрген **«Бұлбұл мен Әтеш»** мақаласы жайында сөз қозғау да орынды болар. *«Иә, өкініштісі, қазір өнер бизнес түріне айналып кетті. Тұрмысыңды ойласаң, біреуді мақтап өлең жаз, компьютердің көмегімен ән сал. Ақшасын төлесең, музыканттар ән дегеніңді әкесін танытып әрлеп береді. Содан соң сахнаға шық та, аузыңды жыбырлатып өкірте бер. Ұялма, тек бетіңде қытық болмаса болды. «Ұялмаған әнші болады» деген атаң қазақ. Болмаса, тышқан тірлік өміріңдегі ішкеніңді, тыш... то есть жегеніңді шатып-бұтып кітап жаз. Оны шығаруға ақша болса баспа да дайын. «Әй, дейтін әже, қой, дейтін қожса» болса, маған кел. Кейбір көкелер «Кәрі бие, жорға шығарып», екінші «дыханиесі» ашылып кетіп, елу жастан асқанда өлең жазып, тағы бірдемелерді мыжып, оған «роман» деп айтар тағып, оны тамыр-таныстарына, қала берді таныс мекемелеріне өткізіп «жазушы» атанды... Үмітін үкілеген жас болса мейлі зой, төрінен көрі жақын көкелердің «балауса туындыларын» не деріңді білмейді екенсің. Енді мұндай жағдай саябырсығандай болып еді, аренаға жамырап әншілер шықты... Өмірі аты-*

жәндерін адам естімеген, бір хит әні жоқ сол «бетбақ әншілер» тағы да халықтың қалтасына түсіп жатыр... «Баласағұн» жақтан өтіп көріңіз, әйтеуір түлен тұрткеннің түрлі-түсті жарнама плакаттарынан көзіңіз сүрінеді, «аты бар да, заты жоқ» әйтеуірлер... Бірақ әлгі «көлденең көк атты» ойыншық жұлдызшалардың кесірі соларға, шын таланттарға тиеді... Ол, шіби қораздың дауысындай әлжуаз әншінің фонограммамен, біреудің минусовкасынмен орындауында қандай болатынын ойлай беріңіз» [10].

Бұл мақаладағы екінші «дыханиесі» ашылып кетіп; төрінен көрі жақын көкелердің «балауса туындыларын»; «бетбақ әншілер»; «көлденең көк атты» ойыншық жұлдызшалар; «шіби қораздың дауысындай әлжуаз» деген сарказмдық реңкте мысқылдауы басым тіркестер фонограммамен жансыз дауыста айтатын әншілерді сынау, ұятын ояту арқылы әсер ету үшін әдейі қолданылғандай. «Сөз сүйектен өтеді» демекші, ондай әншілердің дауысын *шіби қораздың дауысына* теңеу арқылы яғни өңменіңнен өтетін өткір сөз арқылы қатты әсер ету, санаға ой жүгірту журналистің басты мақсаты болса керек.

Берілген мысалдардан журналистердің оқырман назарын аудару мақсатында **түрлі сөздер мен лексикалық, синтаксистік оралымдарды, оның ішінде тұрақты тіркестер, метафоралар, мүлде кездеспейтін теңеулер, гипербодалар, варваризмдер, жаргон мен сленгтер** қолданатынын байқаймыз.

Мысалы, *лох, аюдың баласы, блатной братандар, серьезный серкелер, кәңкретні каналдар, өнертапқыш ұстаздар, машина бала, екінші дыханиесі, балауса туындылар, бетбақ әншілер, көлденең көк атты ойыншық жұлдызшалар, шіби қораздың дауысындай әлжуаз* сынды ерекше оралымдар мақалаға өзіндік әр беріп тұрғандай. Мақалада мұндай экспрессивті-эмоционалды сөз тіркестерінен басқа тұлғаның ар-намысына тиетін ауыр сөздер болуы да мүмкін. Ауыр тиетін сөздерге *инвективті лексика, дисфемиздер, былапыт, боқтық сөздер* және т.б.сөздер жатады. Осы аталған категорияларға анықтама бере кетсек.

Инвективті лексика (лат. **Invectives** *балағат, әдепсіз, былапыт*) орыс., инвективная лексика *бранные, ругательные слова*) – біреудің жеке басын не бір нәрсені масқаралау, абыройын төгу, қорлау, жәбірлеу, тіл тигізу, балағаттау мақсатында бірден дөрекі түрде айтылатын сөздер. Мысалы, **дөрекі, тұрпайы** – *сүмелек, тажал, қақбас, салны етек, қортық, мигұла, қарғыс мәнде – атың өшкір, жетпегір, көріңде өкіргір, әдепсіз, былапыт, боғауыз - оттама, шатпа, былшылдама, боқжеме, иттің күшігі* т.б. сөздер.

Ал **дисфемизмдер** (лат. **Dis**, грек. **Dus** *қарама-қарсылық не болымсыздық мағына тудыратын қосымша, рһеті айтамын*) – ауыс мағынаның бір түрі. Қалыпты қолданылатын зат, құбылыс атауларын неғұрлым дөрекі, тұрпайы сөздермен ауыстырып айту. Мысалы, **бала** деудің орнына *жүгірмек, сөйлеме* деудің орнына *былжырама* сөздерін қолдану. **Қоқырсық, былапыт** сөздер: *бүкір, пұшық, таз.*

Сөз жеке мағынаны білдірумен қатар адамның сезімін, көңіл-күйін де білдіреді. Тіл арқылы адамның сезіміне тікелей әсер етуге болады. Мысалы, *фашист, жезөкше, маскүнем, ұры, парақор, жексұрын, салдақы* және т.б.

Былапыт, боқтық сөздер – қоғамның жеке адамның рухани саламаттығына зиянын тигізетін дерттің бірі. Қазіргі қоғамда бұлардың жарыққа шығып, ашық түрде айтылу қаупі жоқ емес. Шаршы топтағы, баспасөз беттеріндегі пікірталас мәдениеті, сөз мәдениеті ойдағыдай деңгейде болмай, төмендеп барады. Сөз таластырып отырған пікір жарыстырып отырған жақ оппоненттерін, оқырмандары мен тыңдаушыларын уәжді сөзбен, қисынды логикамен, нақты деректермен көзін жеткізіп сендірудің орнына оларды естен тандыра иландырып тастау тәсілін қолданады.

Әсіресе тыңдаушылардың, оқырмандардың эмоцияналдық сезімін қоздыра отырып, оппонентін түкке тұрғысыз *бейшара, топас* етіп көрсету тілдік ортаның **сөз мәдениетіне, этикалық нормаларына, тілдік қарым-қатынас** ережелеріне мүлде қайшы келеді. Оппонентін жол бойы *үрген бұралқы, мүңкіген, борсыған бірдеңкелер, жертезек болып жеңілді, айтаққа ерген, пысықай біреу, жағымпаздық* т.б. сөздермен сыбағасын беру тілдік тұлғаның мәдениетін көрсетпейді. *Жікшілдік, рушылдық, сатқындық, қызылкөз, белсенді, беті бұлк етпей, қызыл белсенді, жағымпаздар, қатын өсек* т.б. сөздерді қарсы жаққа қарата айту тілдік қарым-қатынас ережесіне, этикалық нормаларға қайшы, тілдік ортаның мәдениетін көтеретін тәсілдер емес...» [11; 6].

Айтатын ойын немесе сынын адамға ауыр тимейтіндей, әдеби сөзбен мәдени түрде сыпайы әрі орынды жеткізе білу өз алдына бір өнер тәрізді. Халқымыз «Өнер алды – қызыл тіл» дейді. Тіл – әркет құралы. Ол әлеуметтік, танымдық, қоғамдық, ақпараттық және эмоционалдық қызмет атқарады, яғни **тіл** арқылы өмірді, қоғамды танимыз, ойымызды, көңіл-күйімізді жеткіземіз. Ал қоғамның ойын БАҚ жеткізеді. БАҚ жарияланымдарының коммуникативтік-прагматикалық маңызы орасан зор. Сол себепті БАҚ жарияланымдары ел мақсаты мен қоғам мүддесін қорғауды негізге ала отырып қоғам тарапынан кеткен қателіктерді орынды түрде сынға алып, қоғамның алға қарай дамуына ат салысып отырса, нұр үстіне нұр болар еді.

Әдебиеттер:

1. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Сүлейменова Э.Д., Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. – Астана: «Арман-ПВ» басп., 2008ж., 241 б.
2. Ибраева Ж.Қ. «Психоллингвистика негіздері» Алматы: Қазақ университеті, 2010ж., 34 б.
3. ҚР Азаматтық кодексі 143-бап, Алматы 2001ж, 59 бет
4. ҚР Қылмыстық кодексі 129-бап, Алматы 2001ж, 237 бет
5. Современный толковый словарь русского языка. Санкт-Петербург «Норинт», 2002ж, 325 бет.
6. Толковый-энциклопедический словарь. Санкт-Петербург «Норинт», 2006ж, 978 бет.
7. Большой русско-казахский словарь. Қостанай: «Центральное-Азиатское книжное издание», 2007ж, 238 бет.

8. Казахско-русский словарь. «Дайк-Пресс», 2005, 409 бет.
9. Құрмаш О. «ССР деген не сұмдық?»// Болашақ, №3 (66), 02.02.2011.
10. Ақынов Х. «Бұлбұл мен әтеш» // Болашақ, 25.05.2011, 8 б.
11. Шегебаев Б. «Ресей мықты қорғанымыз, ал, халқымыз «лох»» // Қазақстан. 17.02.2011, №3(346). 6 б.